

Композиція і традиційні топоси «Читання про Бориса і Гліба» прп. Нестора

Pavlenko Hanna. Composition and traditional toposes of the «Reading of Boris and Hlib» by St. Nestor.

The article deals with the contexture of the «Reading of Boris and Hlib» by St. Nestor, the main components of which are derived from Byzantine hagiographic literature, and even deeper — from antiquity, and the adoption of Rus' scholar as samples. The author also tries to explore the traditional topos common to the various sub-genres and hagiographic topos own princely lives that are closely related to the composition of the text.

Keywords: Reading of Boris and Hlib, St Nestor, hagiography, rhetoric, composition, Byzantine translated lives, hagiographer-enkomiaist, topos, sample, prayer.

У статті розглянуто композицію «Читання про Бориса і Гліба» прп. Нестора, головні компоненти якої походять із візантійської житійної прози, а ще глибше — з античності, та запозичення їх руським книжником як взірців. Авторка намагається також дослідити традиційні топоси, спільні для різних агіографічних піджанрів, і топоси власне княжих житій, що щільно пов'язані з композицією тексту.

Ключові слова: «Читання про Бориса і Гліба», прп. Нестор, агіографія, риторика, композиція, візантійські перекладні житія, агіограф-енкоміаст, топоси, зразки, молитва.

«Читання про Бориса і Гліба» прп. Нестора поєднує в собі два канонічні піджанри агіографії — житіє преподобного та мартирій. У різних житіях помітні впливи візантійської риторики, яка, своєю чергою, закорінена в античну традицію. Та й загалом візантійська, а через її посередництво, і старокиївська культури належать до культур риторичного типу [див.: 2, 124; 12, 178].

Як зазначає Христофор Лопарьов, "У риторичі візантійці були великими майстрами. Виховані на зразках Гермогена і Афтонія, вони прекрасно засвоїли класичну схему і якщо принесли щось нове в стару форму, то лише заміну поганських міфів мотивами християнськими; далі цього середньовічні греки не пішли; їхні красномовство і риторика в V ст. залишалися суттєво незмінними і в XV ст." [11, 14]. Звичайно, ця теза потребує корекції, але в ній є й раціональне зерно.

Розглядаючи «Читання про Бориса і Гліба» прп. Нестора, ми використовуємо дві з п'яти частин античної риторики — *inventio* і *dispositio*. *Inventio* — це перший розділ класичної риторики, в якому розробляються задум, наміри, ідеї тексту, а також ідеться про знаходження матеріалу. Саме цей розділ пов'язаний із систематизацією предмета в складі майбутнього повідомлення і "відповідає" фактично за те, що представлений матеріал доброякісний, релевантний, систематизований і може бути застосований як основа майбутньої промови (в нашому випадку — агіографічного тексту) [див.: 10, 61]. Тут мається на увазі риторика як "техніка "загальних місць"" (визначення Сергія Аверинцева)¹, бо джерелами матеріалу постають обов'язкові, загальні місця — топоси, зокрема типізовані сюжетні компоненти, окремі мотиви і мотивні комплекси в агіографічній інтерпретації прп. Нестора. Хоча топоси — це не шаблони, а взірці до наслідування. Ще в трактаті Цицерона «Про оратора» йдеться про доконечність наслідувати взірці: "А хто буде вчиняти як слід, найперше, повинен бути дуже передбачливим у виборі, а потім мусить щосили прагнути досягти найкращого, що є у вибраному ним зразку" [17, 148].

Послуговуємося також другою частиною риторики — *dispositio* — це вчення про розміщення матеріалу, що, як зазначає Михайло Гаспаров, визначило стійку систему головних розділів мовлення: вступ (*prooemium*, *exordium*), основну частину (*probatio*), висновок (*peroratio*). Перша частина мала "привернути" увагу слухача, друга "переконати", третя "схвилювати" і навернути його до думки автора. Тричастинна схема могла бути розширеною до чотиричастинної (так вчинив Аристотель) чи п'ятичастинної (яку запровадив Квінтіліан). Складників схеми могло бути й більше [7, 439–440]. У старих риториках передбачалася не лише наявність згаданих трьох частин, а й гармонійне поєднання цих частин, "котрі повинні відбивати одна одну як система дзеркал" [10, 63]. Та в життях збережено універсальну композицію з трьох частин — це передмова, основна частина (власне агіографічний виклад) та епілог як похвала з молитвою й оповіді про дива святих від їхніх мощів. Інколи оповіді про дива можуть бути значними за обсягом.

¹ Див. також: Аристотель. Риторика // Античные риторики / Собрание текстов, статьи, коммен. и общ. ред. проф. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1978. — С. 19.

Тетяна Руді визначає обов'язкові структурні компоненти й топоси життя святого [див.: 14, 431–500]. Та вона не розглядає традиційні топоси агіографічної схеми, а ставить за мету дослідити топоси, властиві життю саме преподобного [14, 436, прим. 17]. Христофор Лопарьов, спираючись на агіографічну схему візантійського життя, розглядає власне традиційну топіку, що щільно пов'язана із формуванням сюжету. На його думку, перші візантійські агіографи мали вже готові зразки класичних біографій. «Одні з них, розірвавши свій зв'язок з недавнім минулим своєї історії, відкинувши його як поганське, всіма можливими засобами уникали всього, що так чи так могло кинути тінь у сенсі впливу на них класичних взірців, і намагалися самотійним шляхом писати житіє святого. Інші і найосвіченіші, навпаки, вважаючи, що давні зразки представляли достеменно природний перебіг розвитку думки і даної теми, більшою чи меншою мірою засвоїли класичну канву, зробивши в ній необхідні зміни, відповідно до нових умов і нових обставин життя» [11, 15]. Типізовані сюжетні компоненти основної частини життя стають подібними до рубрик і підрубрик (походження, вчинки, сприятливі, чи несприятливі умови діяльності тощо) панегіричної біографії — енкомію.

Щодо Несторового «Читання про Бориса і Гліба», то цікавою видається нам думка Михайла Грушевського: «На жаль, відносини цього твору до візантійських взірців досі ближче не аналізовані, і не знати, чи не використав тут Нестор для загальної своєї концепції якогось візантійського твору, і наскільки він взагалі був самотійним в використуванні своїх взірців» [8, 89]. Часткову відповідь на це риторичне запитання дає Ігор Єрьомін: працюючи над «Читанням про Бориса і Гліба», «Нестор явно прагнув максимально наблизити його до типу візантійських житій прославленого майстра цього жанру Кирила Скифопольського, візантійського агіографа VIII ст. н. е.² Твори цього автора Нестору були відомі в перекладі з грецької мови на слов'янську» [9, 26]. Та, очевидно, на тексти Кирила Скифопольського агіограф зорієнтований більшою мірою в «Житті Феодосія Печерського».

Детальніше розглядає проблему джерел «Читання про Бориса і Гліба» Сергій Бутославський: «Загально житійні мотиви наближують «Чтеніє» до низки візантійських перекладних житій, а саме: до життя Олексія, чоловіка Божого (про письменність, про Борисове одруження, про потайний від'їзд Гліба й Олексія кораблем, молитви Бориса й Олексія), до житій Георгія Амастридського, Василя Нового, (завваження про авторову "грубість")» [5, xxxii]. Досліджуючи агіографічну прозу руського автора, він доходить такого висновку: «Якщо ми порівняємо житіє преп. Феодосія і «Чтеніє» із загальною схемою візантійського

² У тексті помилково вказано VIII ст., Кирило Скифопольський жив у VI ст. н. е.

життя, хоча б у тому вигляді, як вона представлена в цінній роботі п. Хр. Лопарьова «Византийские жития святых VIII и IX веков»..., то переконуємося, що автор житій прп. Нестор є учнем візантійських агіографів» [4, 155]. У «Читанні про Бориса і Гліба» руський автор посилається також на життя Євстафія Плакиди й Романа Солодкостівця.

Агіограф не може бути повністю самостійним, бо загальна концепція тексту, його композиція, персонажі, ілюстративний матеріал зумовлені житійним канонем. Суть, очевидно, в тому, наскільки автору вдається дотримуватися цього канону і як вправно (творчо) використовує він свої джерела. Прп. Нестор спирається на вже готову схему і намагається укласти канонічне життя, починаючи історію святих від дитинства й завершуючи похвалою. До речі, Михайло Возняк каже, що «Читання про Бориса і Гліба» — це перше справжнє життя на українському ґрунті, бо «Оповідання» [мається на увазі анонімне «Сказання про Бориса і Гліба»]... розповідає тільки про вбивство Бориса і Гліба» [6, 63].

Прп. Нестор наповнює вже готову схему певним змістом, подає свої інтерпретації джерел і, врешті, своє бачення подій XI ст. До того ж у житті є щільно пов'язані формальний і змістовий рівні. Структура тексту — це своєрідна горизонталь, а змістове навантаження — вертикаль, те, що певною мірою виходить за межі звичної нарації і наближається до одкровення. Тому важливо дослідити, як саме руський автор використовує запозичений та оригінальний матеріал, як він тлумачить історичні факти й реалії, а головне — показує шлях святого від земного до небесного. Отже, зупинімося докладніше на композиції тексту, яка міцно пов'язана з агіографічною топікою.

Заголовок життя

Назва місяця і день пам'яті святого, коли святий упокоївся, зрідка, коли був похований. У Нестора зазначено: «Мѣсяца иуля въ 24 [день]» [5, 179].

Назва твору: «Чтение о житии [и] о погублении блаженую стратотерпца Бориса и Глѣба. Господи благослови» [5, 179]. Отже, це життя-мартирій. За спостереженнями Христофора Лопарьова, автор не завжди вказує на панегіризм і риторичність тексту [11, 16].

Епітет святого. У прп. Нестора: «блаженую стратотерпца» — в заголовку, а в самому тексті — «святою мученику Бориса и Глѣба». Здебільшого назва «стратотерпці» стосується тих святих, котрі прийняли мученицьку смерть не від ворогів, гонителів християнства, а від своїх одновірців. 1015 р. свв. Бориса і Гліба убивають за наказом їхнього брата Святополка, який прагне захопити владу. Тобто вони гинуть у міжусобиці, та, наслідуючи Христа, не противляться вбивцям і не підносять руки на старшого брата. Деякі корективи щодо

найменувань "святий" і "блаженний" подає В. Біленкин, вказуючи, що в «Читанні про Бориса і Гліба» прп. Нестор, якщо йдеться тільки про одного з братів, називає Бориса "блаженным", а Гліба — "святим". Дослідник, посилаючись на роботи М. Алешковського, В. Лесючевського, А. Поппе, пояснює це "так званою глібоборисівською" формою культу, в межах якої Гліб вшановувався як старший святий" [3. 55]. Він припускає існування саме такої форми культу святих Бориса і Гліба як ранньої, початкової.

Передмова (вступ)

Починається життє з молитви до Бога-Вседержителя, в якій автор вказує на недостатність освіти і просить дати розум його серцю, щоб він міг розповісти всім про життя і страдницьку смерть святих князів. Це біблійна алюзія: у Першій Книзі Царів ідеться про те, як цар Соломон просить у Господа мудрости: "Тож дай рабові твоєму серце розумне, щоб він судив твій народ та розбирав між добрим і лихим ..." (1 цар. 3:9).

Прп. Нестор підкреслює значення молитви, простір якої заповнює «Читання про Бориса і Гліба», створюючи текст у тексті. Молитва трактується як розмова з Господом. Так, у житті прочитуємо цілий ряд молитов св. Бориса. Це молитви-прохання до Ісуса Христа про наслідування Борисом долі святих, про його захист від убивць, підсланих Святополком ("Владыко Господи Иисусе Христе, не остави мене погибнути ... Избави мя от ярости идущих на мя" [5. 190]), молитва перед мученицькою смертю ("Спаси мя в час сии, яко ты един еси прибѣжище печальним" [5. 190]), заупокійна молитва з приводу смерті князя Володимира. В життє введено молитви св. Гліба: молитва в церкві св. Богородиці перед втечею у "північні краї" і молитва перед смертю ("Нъ, Господи, не помяни безаконии моих первых, нъ спаси душу мою, да не срящеть ея лукавыи свѣт противних, нъ да приимуть ю ангели твои свѣтлии" [с. 193]). Остання молитва звучить різким контрастом до монологу св. Гліба, зверненого до убивць у анонімному «Сказанні про Бориса і Гліба», в якому юний князь просить пожаліти його, бо він як недозрілий виноград і як недостигле колосся.

У передмові агіографа не знаходимо загальних місць, як-от: порівняння праці агіографа з працелюбною бджолою, котра з багатьох квітів збирає пилок (див. «Життє Євсевія Великого» Кирила Скифопольського); порівняння з лептою вдови; немає і відомостей про те, де автор збирав матеріал для життє святих князів. Та, як і в «Житті Феодосія Печерського», в «Читанні про Бориса і Гліба» наявні риторичні звертання до читача/слухача, своєрідні авторські ремарки: "нъ се уже възвратимся на первую повѣсть" [5. 185]; "видите ли второго немилосердие Каина являшася" [5. 188]; "нъ се уже начну отсюда

исповѣдати" [с. 196] — йдеться про дива від мощів свв. Бориса і Гліба; "се же все исповѣда ми сама" [5. 205] — мається на увазі чудо з сухорукою жінкою.

Перехід від передмови (вступу) до основної частини. Прп. Нестор у цьому випадку використовує традиційну зв'язку-кліше: "нѣ да послушайте, братие, не зазьрите грубости моєи" [5. 180]. Далі в тексті йде незвична інтродукція до історії про молодших синів князя Володимира. «Читання про Бориса і Гліба» починається з викладу Книги Буття. Як зазначає Надія Мілютенко, найближча паралель до "історичного" екскурсу — це літописна Промова філософа [13. 258]. Утім, вірогіднішою є версія Олексія Шахматова, який свого часу вказував на те, що автор черпав матеріал із Книги Буття, можливо, за паремійними читаннями [19. 67].

Агіограф, установлюючи межі від створення світу до Страшного Суду, переказує події священної історії. Він розповідає про те, як Бог створив небо і землю, посадив рай на сході, викштагував "своима руками" перших людей — Адама і Єву. Далі викладено історію гріхопадіння й вигнання з раю та народження Каїна і Авеля. Переповідаючи євангельські події, прп. Нестор говорить про народження, дива, страсну смерть і воскресіння Ісуса Христа. Згадує автор житія й апокрифічний мотив про сходження Сина Божого в пекло і звільнення ним душ праведників. Більшість дослідників вважає, що в цьому випадку використано апокрифічне «Слово св. Євсевія про сходження Іоана Предтечі в пекло».

На думку Бориса Успенського, "богослужбова практика (йдеться про особливі небіблійні паремійні читання про Бориса і Гліба, які входили до складу служби 24 липня — день убивства Бориса. — Г.П.) свідчить про безпосереднє зіставлення історії Бориса і Гліба з біблійним оповіданням про Каїна й Авеля... Особливо характерне в цьому сенсі Несторове «Читання...», де, подібно до Паремійника, оповідання про Бориса і Гліба суттєво замінює оповідання про Каїна й Авеля" [16. 33].

Агіограф-енкоміяст, досить докладно переповідаючи події священної історії, проєктує їх на історію Руси і навіть сюжетно пов'язує їх з подальшим викладом. Ідеться про те, що Руська земля так і залишилася поганською, доки Бог, виявивши до неї свою особливу милість, просвітив її світлом християнської віри. Це загальне місце, характерне для багатьох пам'яток Київської Руси (див. «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвалу руському князю Володимирі» монаха Якова, анонімні житія княгині Ольги і князя Володимира).

Прп. Нестор застосовує у своєму тексті і євангельську притчу про робітників у винограднику (Мт. 20: 1–16), порівнюючи Русь із робітниками "одинадцяті години". У нього йдеться про те, що Русь

ув останні дні прилучилася до Христа, проте, як сказано у притчі: "Так то останні будуть перші, а перші — останні!" (Мт. 20:16; див.: Мк. 10:31; Лк. 13:29–30).

Основна частина

Батьки. На думку Христофора Лопарьова, похвальна схема щодо батьків святого була завжди й візантійські енкоміасти використовували її з IV до XV ст. навіть у тих випадках, коли про батьків не було жодних відомостей [11, 21]. Тому прп. Нестор, дотримуючись канону, докладно розповідає про батька Бориса і Гліба — руського князя Володимира Великого, а також виголошує йому похвалу: "бѣ же мужь правдив и милостив к нишим и к сиротам, и ко вдовицам", хоча й не забуває застерегти: "елин же вѣрою" [5, 182]. Порівнюючи Володимира з Євстафієм Плакидою, агіограф повідомляє про охрещення князя: "наречено бысть имя ему Василии" [5, 183], традиційно називає його другим Костянтином, який охрестив Русь.

Батьківщина святого. Окрім згадки про місце народження, батьківщина святого мала бути прославлена агіографами, навіть якщо жодних об'єктивних причин на те й не було. Прп. Нестор прославляє Русь, але жодним словом не обмовлюється, де ж саме народилися Борис і Гліб, хоча, виокремлюючи молодших братів посеред інших князів, називає їх світлими зорями серед темних [див. 5, 183] і прославляє місце упокоєння святих — місто Вишгород.

Ім'я святого. Етимологія хресного імени святого — житійний топос. Після опису місця народження агіографічного персонажа та розповіді про його батьків, треба було розшифрувати ім'я святого. У житіях часто вказується символічне значення імени, попри те, знає автор справжню етимологію імени чи ні. У «Читанні про Бориса і Гліба» автор не лише нагадує, що Борису під час хрещення було дане ім'я Роман на честь преподобного Романа Солодкоспівця, а й аргументує це повідомлення: "Яко же бо и на ономъ почиваше Дух Святый из млада, тако же и на семь благодать бѣ божия" [5, 184]. Він проєктує історію небесного покровителя Бориса на історію самого князя.

У житті преподобного Романа з «Менологія» царя Василя розповідається про те, як у видінні до нього приходить Богородиця, дає "хартію" і наказує з'їсти її. "І от святий насмілився розкрити уста свої і випити (!) хартію" [цитуємо за вид.: 1, 203]. Прп. Нестор наголошує на тому, що Роман уві сні отримав "свиток" від Богородиці, але диявол вихопив його з рук святого, та Діва Марія повернула його Романові. Намагаючись пов'язати історію Бориса з історією Романа Солодкоспівця, руський автор зауважує: побачивши благодать, дану від Бога, і милосердя князя, "не терпя того, враг влѣзе въ брата ему старѣишаго, хотя тѣма восхватити живот его от земля" [5, 185]. Отже,

Нестор розглядає події не в історичному сенсі, а в усьому вбачає волю Божу і підступи диявола, боротьбу добра і зла.

Автор намагається вмотивувати і хресне ім'я Гліба — Давид, наголошуючи на тому, що цар Давид — наймолодший серед восьми синів свого батька — віфлеємлянина Єссея, а Гліб — наймолодший серед синів руського князя Володимира. Підсилюючи аргументацію, агіограф-енкоміаст порівнює діяльність старозавітного царя і руського князя: «И пакы яко же пророк Давыд изиде противу иноплеменику и погуби и отять поношеньє от синов Израилев. Тако же и сии святыи Давыд изиде противу супостату дьяволу и погуби и и отя поношение от синов рускых» [5, 185]. Хоча об'єктивно, враховуючи детально описані в Біблії перемоги й здобутки царя і пророка Давида, можна сказати, що юний Гліб явно програє у цьому порівнянні.

Посвята. У житіях часто розповідається про те, як батьки посвячують ще ненароджену дитину Богові, особливо, коли ця дитина була довгоочікуваною і випрошеною у Господа. Прп. Нестор зауважує, що Володимир Великий мав багато синів, кожного з яких він посадив на своє князівство. Та Гліба, як наймолодшого, він тримає біля себе. До того ж автор порівнює Бориса і Гліба з синами старозавітного Якова Йосифом і Веніямином. За версією Нестора, Борис замолоду «исполнь бдагодати божия» і просить Господа просвітити серце його, щоб розуміти і самого Бога, і Його заповіді. А Гліб у всьому наслідує свого брата Бориса. Зважаючи на це, можна сказати, що князі Борис і Гліб уже в юності самі себе посвячують Богові.

Майновий стан. Христофор Лопарьов попереджає про небезпеку довіри до загального місця у візантійських житіях, де розповідається про те, що батьки святого мають значні статки, і подвижник роздає все майно бідним [11, 23]. Однак святість не є класовою приналежністю. Згаданий сюжетний компонент використано з метою возвеличити святого. Прп. Нестор не обговорює проблеми матеріального достатку князів Бориса і Гліба, а переводить її в іншу площину: милосердя, допомоги ближньому. Так, Гліб «многоу же милостыню творя нищим и вдовицам и сиротам» [5, 184]. Агіограф-енкоміаст наголошує на тому, що прикладом такої поведінки був саме князь Володимир, який наказує своїм людям «на возах возити брашно по граду и овощь, и мед, и вино. И спростареши все, еже на потребу болящим и нищим» [5, 184].

Навчання. У Візантії та на Русі існував звичай віддавати дітей навчатися грамоти у сім років. Згідно з агіографічним каноном, святий у дитинстві не любить ані забавок, ані світських розваг. Саме такими й зображено Бориса та Гліба. Борис від юности сумлінно вивчає Святе Письмо, читає житія святих, «бѣше бо грамотѣ научен» [5, 184]. Гліб, у потрактуванні руського книжника, ні на крок не відходить від свого старшого брата, намагаючись у всьому бути схожим

на нього. У Бориса і Гліба немає вчителя, наставника, котрий би, як пустельник Варлаам для царевича Йоасафа, прийшов «явити тайну велику». Реалізуючи топос «учитель—учень», один з обов'язкових для життя преподобного, агіограф зображає Бориса наставником Гліба.

Запозичуючи вислів із Псалтиря, Нестор характеризує Гліба в традиційному тоні: «дѣтеск тѣлам а ум стар» [5, 184]. Автор ніколи не згадує про вік Бориса і Гліба, задовольняючись загальниками: «за неже єдначе дѣтеска быста» [с. 183], «бѣ бо ун тѣлом» [с. 185].

Ставлення до шлюбу. Із усіх текстів борисоглібського циклу лиш у Нестора знаходимо повідомлення про те, що князь Володимир вирішує одружити Бориса. Не вказується, кого ж обрали за наречену блаженному, лише зауважено, що Борису це не до вподоби. Та агіограф-енкоміяст виходить із незручної ситуації, пояснюючи, що юний князь «умолен був от бояр, да не ослушается отца» [5, 185]. Він моделює образ лагідного, слухняного сина, котрий, навіть усупереч своєму ставленню до шлюбу, виконує волю батька: «Се же блаженны сътвори не похоти ради телесныя, не буди то, но закона ради царьскаго и послушания ради отца» [5, 185]. Тут поведінка князя Бориса перегукується з подібною ситуацією з життя Олексія, чоловіка Божого.

Аскеза. З одного боку, про аскезу Бориса і Гліба не йдеться, бо вони належать до мирян, а з другого, прп. Нестор, зображаючи молодших синів князя Володимира, наслідує і зразки житій преподобних. Приміром, він змальовує смиренність святих, використовуючи топос уподібнення ангелам.

Історичні відомості. Історичні відомості розсосереджено по всьому тексту життя. У «Читанні про Бориса і Гліба» майже всі персонажі — історичні особи. Більшість описаних подій теж належить до історичних, але важливо те, як їх коментує прп. Нестор. Володимир Великий помирає через хворобу, Бориса убивають за наказом Святополка, Гліба зарізав його кухар. Агіограф досить детально описує, як брати прийняли мученицьку смерть. Святополк змушений утікати на чужину, де й гине. Автор майже не зупиняється на історичних відомостях про Святополка, зате часто пояснює його вчинки як вислід диявольського спокушання.

Після смерті Святополка київським князем стає Ярослав Мудрий, котрий, як зауважує Дмитро Чижевський, «прийняв владу блаженного (Бориса, котрий Нестір помилково вважає за законного спадкоємця Володимира. — Г.П.)...» [18, 95]. Можливо, прп. Нестор цим пасажем намагається ще раз підкреслити готовність Бориса підкоритися старшому братові: він мав право посісти київський стіл, та не зробив цього. Князь Ярослав наказує віднайти тіла страстотерпців і перенести їх у дерев'яну церкву. Пізніше ще двічі переноситимуть

мощі святих до новозбудованих храмів. Та ці всі події прп. Нестор тлумачить ув агіографічному сенсі.

Передсмертні настанови. Щодо святих Бориса і Гліба, то йдеться не про передсмертні настанови, а про передсмертні молитви.

Відхід у вічність. Як пише Христофор Лопарьов, більшість святих передбачають час своєї смерті і помирають із євангельськими словами на вустах: "Отче, у Твої руки віддаю духа Мого" (Лук. 23:46). Від тіла святого линуть пахощі, а вночі з'являється світло й чути ангельський спів [11, 31]. Бориса і Гліба вбивають молодими, і перед прп. Нестором стоїть складне завдання: узгодити історичні відомості з вимогами агіографічного жанру. Тому Борис у зображенні агіографа традиційно постає як добровільна жертва. Так, після утрени він лягає "на одрѣ своем" і звертається до вбивць: "братие, скончаите волю пославшаго вы" [5, 190]. Коли кухар Гліба вийняв свого ножа і схопив його за голову, намагаючись зарізати, святий "молчаше, акы агня незлобливо" [5, 193]. На тому місці, де лежали тіла Бориса і Гліба, люди часто бачили божественне знамення: "овогда свѣщѣ, овогда столп огньнъ с небесѣ сущъ" [5, 196]. Мотив божественного знамення активно задіяний і в житіях преподобних [14, 449].

Дива. Перед тим, як описати дива від мощів Бориса і Гліба, автор вказує, що він розповів про життя і загибель святих страсто-терпців, "нѣ, аще Богу велящю, то и чудес єю мало нѣчто исповѣм" [5, 195]. Утім, агіограф-енкоміаст детально переказує дива про варяга, про кульгавого хлопця старійшини Вишгорода, про сліпого, про кульгавого чоловіка, про несправедливо осуджених мужів, про німого з відрізаною по коліно ногою, про жінку, яка працювала в день святого Миколая, про сліпого, котрий молився в церкві св. Георгія. Наративна стратегія прп. Нестора в цих оповідях дещо відрізняється від викладу власне житійної історії. Тут спостерігаємо елементи повсякдення, побутові деталі, зображення суто житейських ситуацій.

Висновок. Похвала святому

Житіє святого, як правило, завершується похвалою, у якій автор часто використовує синкрисис, тобто проводить паралель між своїм героєм і святими старо- і новозавітними: Авраамом, Мойсеєм, Ісусом Навином, Давидом, Соломоном, Іоаном Хрестителем, ап[остолами] Петром, Павлом та ін." [11, 35]. У «Читанні про Бориса і Гліба» спостерігаємо застосування прийому синкрисису навпаки. Так, прп. Нестор протиставляє покору Бориса і Гліба своєму старшому брату й непокору молодших князів, його сучасників, котрі нехтують старших князів і навіть убивають їх. І ще одна риса святих Бориса і Гліба вражає агіографа — це самопожертва: перед загрозою вбив-

ства вони відпускають своїх воїнів додому, а самі готові постраждати за всіх, "подражающа самого Владыку Господа нашего Иисуса Христа" [5, 206]. Простежується тут і мотив слова та мовчання, бо прп. Нестор говорить, що він не може "достойно похвалити", страстотерпців, самим Господом увінчаних "побѣдными" вінцями. Саме в похвалі святим автор називає своє ім'я і закінчує текст молитвою.

На завершення можна сказати, що, формуючи композицію й сюжет «Читання про Бориса і Гліба», прп. Нестор активно послуговується візантійськими зразками риторичного типу. Проте текст руського автора має і свої особливості. Недарма Сергій Бугославський називає прп. Нестора талановитим письменником зі своїм власним стилем [4, 186].

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. [Отв. ред. М. А. Гаспаров.] / С. С. Аверинцев. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977. – 320 с.
2. Аверинцев С. С. Античные риторики и судьбы античного рационализма / С. С. Аверинцев. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 115–145.
3. Биленкин В. «Чтение» преподобного Нестора как памятник "глебо-борисовского" культа / В. Биленкин // Труды Отдела древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) АН РФ. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1993. – Т. XLVII. – С. 54–64.
4. Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преп. Нестора (Посвящается академику В. Н. Перетцу) / С. А. Бугославский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. – СПб., 1914. – Т. XIX. – Кн. 1. – С. 131–186.
5. Бугославський Сергій. «Чтеніє», анонімне «Повідання» й літопис // Сергій Бугославський. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти). – К., 1928. – С. XXIII–XXXII (Пам'ятки мови та письменства давньої України).
6. Возняк Михайло. Історія української літератури: У 2 кн. / Михайло Возняк. – Вид. 2-е, перероб. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.
7. Гаспаров Михаил. Античная риторика как система // Гаспаров М. А. Об античной поэзии: Поэты. Поэтика. Риторика. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 424–472.
8. Грушевський Михайло. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; прим. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – 264 с. (Літературні пам'ятки України).
9. Еремин И. П. Жития князей Бориса и Глеба / И. П. Еремин. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. Изд. второе, дополн. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 328 с.
10. Ключев Е. В. Риторика. Инвенция. Диспозиция. Элокуция: Учебное пособие для высших учебных заведений / Е. В. Ключев. – М.: Приор, 1999. – 271 с.

11. *Лопарев Хр.М.* Греческие жития святых VIII и IX веков: Опыт научной классификации памятников агиографии с обзором их с точки зрения агиографической и историко-литературной / Хр.М. Лопарев. – Петроград, 1914. – 568 с.
12. *Лотман Ю.М.* Риторика // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Т.1. Статьи по типологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – С.167–183.
13. *Милютенко Н.И.* Источники Несторова «Чтения» и композиция произведения // Святые князья мученики Борис и Глеб / Исслед. и подгот. текстов Н.И. Милютенко. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 432 с.
14. *Руди Т.Р.* О композиции и топике житий преподобных / Т.Р. Руди // ТОДРА. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2006. – Т.LVII – С.431–500.
15. Святе Письмо Старого та Нового Завіту: Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арабськими та грецькими текстами. – United Bible Societies. – 1991. – XVII; 1070; 324 с.
16. *Успенский Б.А.* Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси / Б.А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 128 с. (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия).
17. *Цицерон Марк Туллий.* Об ораторе // Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Пер. с латин. Ф.А. Петровського, И.П. Стрельниковой, М.А. Гаспарова / Под ред. М.А. Гаспарова – М.: Наука, 1972. – С.77–252.
18. *Чижевський Дмитро.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Тернопіль: МПП «Презент» за участю ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с.
19. *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб, 1908. – 686 с.